

РОЗДІЛ II. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ТА I-Ї ПОЛОВИНИ ПЕРШОГО ТИС. Н. Е.

Сергій Семенчук

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ СКІФО-САРМАТСЬКОЇ ДОБИ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНЩИНИ*

У публікації на основі історичного аналізу розглядається історія досліджень та історіографія дохристиянських осередків скіфо-сарматської доби на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

Ключові слова: історія досліджень, язичництво, скіфи, монументальна скульптура, лівобережжя Середньої Подністрянщини.

The publication on the basis of historical analysis examines the history of research and historiography of the pre-Christian centers of the Scythian-Sarmatian period on the left bank of the Middle Dnestr region.

Key words: history of research, paganism, Scythians, monumental sculpture, left bank of the Middle Dnester region.

Зусиллями дослідників накопичено значну джерельну базу з історії скіфознавства. У вітчизняній та зарубіжній історіографії цій проблематиці присвячено чимало праць, де охарактеризовано основні тенденції історичного розвитку скіфів. Водночас у них намічено перспективи подальших наукових розробок, серед яких доцільно дослідити комплекс використання новітнього джерельного матеріалу з історії язичництва скіфів у певних районах крізь призму скіфських скульптур. Цьому питанню автор присвячує цю публікацію.

Основною причиною широкомасштабного вивчення побережжя р. Дністер та її лівобережних приток стало урядове рішення наприкінці 30-х років ХХ ст.: «...приступити до спорудження Дністровської гідроелектростанції неподалік від смт Могилів-Подільський» [1, арк.52; 2, арк.8–39].

Основною причиною широкомасштабного археологічного вивчення каньйону Дністра і його приток стало спорудження неподалік від Могилева-Подільського Дністровської гідроелектростанції. За проектом затопленню підлягали кілька десятків населених пунктів від

майбутньої греблі в Могилів-Подільському районі Вінницької області аж до району Жванця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Відповідно під водами Дністра опинилися населені пункти на правому та лівому берегах Дністра в межах Чернівецької та Тернопільської областей [3, с.4].

Ще було чути відгомін Другої світової війни, а вже влітку 1945 р. у зоні затоплення стала працювати комплексна Південно-Подільська (Дністровська) археологічна експедиція у складі науковців академічних установ, вузівських і музейних закладів Москви, Петербурга, Києва, Кам'янця-Подільського, Хмельницького та ін. [4, с.137].

Археологічні розкопки пам'яток, які попадали під затоплення, а також наукові звіти за результатами досліджень та матеріали, зосереджені у фондах Інституту археології НАН України, Хмельницького обласного краєзнавчого музею та Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, склали значну джерельну базу для подальшого вивчення духовної культури дохристиянських часів. Результати цих робіт було упорядковано групою авторів, учасників екс-

* Повідомлення з програми VI Археологічних читань, 8 грудня 2017 р.

педицій, у книгу «Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (1984 р.) [5].

Вчені намагаються з'ясувати, якою була сила і зміст впливу скіфів на Середню Подністрянщину. У цьому відношенні важливе значення має вивчення характеру поховальних пам'яток, зокрема конструктивних особливостей могильних споруд населення Подністров'я. Дослідження останніх років дозволяють дещо по-іншому підійти до вирішення цієї проблеми, ніж це було зроблено на кінець п'ятидесятих років минулого століття [6, с.13].

Виділення пам'яток скіфського часу в окрему групу належить професору Тадеушу Сулимирському. Найважливішою в його доробку була монографія «Скіфи на Західному Поділлі», опублікована в 1936 р. [7]. Робота присвячена скіфській західноподільській групі пам'яток, у якій особливе місце займав поховальний обряд. У праці дослідник на основі поховального звичаю розглядав скіфів як самодостатню західноподільську етнострупу. Це підтверджував також польський дослідник С. Чопек, указуючи, що західноподільська група складає локальну скіфську групу українського Лісостепу [8, с.100].

За п'ятдесят післявоєнних років на Середній Подністрянщині досліджено низку пам'яток передскіфської епохи, які дозволили, загалом, з'ясувати загальну картину поховального обряду місцевих племен. Це, перш за все, кургани біля сіл Лука-Врублівецька, Дністровка (правий берег Дністра), Мервинці, кургани і ґрунтовий могильник в с. Бернашівка. Всього розкопано чотирнадцять курганів і більше сорока ґрунтових могил [9, с.94].

Дослідник І. Г. Шовкопляс у 1947–1950 рр. зафіксував та провів археологічні розкопки могильника передскіфського часу біля с. Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району [10, арк.35]. Результати розкопок він висвітлив у публікації «Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі» у співавторстві з Є. В. Максимовим (1952 р.) [11, с.90–108], «Поселення ранньоскіфського часу на середньому Дністрі» (1954 р.) [12, с.102], «Середньодністровська експедиція 1949–1951 рр.» (1956) [13, с.29–34]. Публікація матеріалів, які з'явилися одразу після завершення польових робіт, дала можливість порівняти особливості місцевого поховального обряду із сусідніми регіонами [14, с.32].

М. І. Артамонов у 1953 р. під час роботи Пів-

денно-Подільської археологічної експедиції дослідив два кургани раннього залізного віку (чорноліська культура) поблизу с. Мервинці Могилів-Подільського району Вінницької області. А через два роки вийшла у світ публікація «Археологические исследования в Южной Подолии» (1955 р.), у якій висвітлено результати археологічних досліджень старожитностей чорнолісько-жаботинського типу [15, с.113–115]. Знахідки із кургану № 1 виявилися особливо важливими для уточнення хронології і культурних взаємозв'язків пам'яток типу Сахарна і Жаботин [14, с.32]. У 1977 р. Г. І. Смирнова на основі цього обґрунтувала доцільність перенесення початкової фази Жаботина з VI ст. до н.е. у VII ст. до н.е. Свої обґрунтування вона виклала у статті «О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам курганов у с. Мервинцы)» (1977 р.) [16, с.104–105]. Висновки Г. І. Смирнкової відносно мервинецьких курганів відіграли важливу роль у подальших вивченнях епохи раннього заліза. Хронологічні виклади започаткували ґрунтовну роботу над переглядом існуючих на той час дат передскіфських пам'яток Південно-Західної України і Молдови, яка завершилася в середині 80-х рр. XX ст. спеціалізованою статтею «Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР» (1985 р.) [17, с.50–53]. Коротку інформацію про пам'ятку містить довідникове енциклопедичне видання «Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область» (1972 р.) [18, с.450].

Матеріали, отримані під час археологічних досліджень 50–90-х рр. XX ст., в значній мірі введено в науковий обіг, однак повний об'єм інформації в науковій літературі про скіфські пам'ятки в Середньої Подністрянщини, на жаль, відсутній.

Польові дослідження поховальних пам'яток в XX ст. дали нові важливі дані для поглибленого вивчення різноманітних аспектів розвитку Західно-Подільської групи пам'яток [19, с.409–410].

У березні 1963 р. на запрошення ректора Кам'янець-Подільського державного педінституту І.С. Зеленюка з Чернівеччини до Кам'янця-Подільського переїжджає молодий науковець І.С. Винокур. [20, с.8; 21, с.14–148]. Так з 1963 р. започатковано особливий етап археологічного вивчення язичницьких пам'яток лівобережжя Середнього Подністров'я, який тривав до 2006 р. Особливістю цього періоду було те, що у цьому році у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті на історичному факультеті бу-

ло засновано постійно діючу археологічну експедицію, яку очолив спочатку асистент, старший викладач, доцент, а згодом професор закладу – І. С. Винокур [22, с.134; 23, с.5]. Експедиція працювала в системі інституту археології НАН України без жодної перерви 43 літніх польових сезони. Здійснила чимало важливих наукових відкриттів, нагромадивши для потреб науки і освіти 35 тисяч речових зразків давніх культур, серед яких чимала кількість дохристиянських знахідок [24, с.122]. До 1980 р. експедиція щорічно працювала в Дністровській зоні затоплення [4, с. 139].

І. С. Винокур та О. М. Приходнюк, очоливши слов'янський загін та групу Хмельницького краєзнавчого музею Подільської археологічної експедиції, в 1966 р у с. Бедриківці Городоцького району Хмельницької області провели археологічні дослідження залишок жертovníка ранньоскіфського періоду. Результати досліджень науковці опублікували у звіті «Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1966 г.» (1967) [25, арк.1–13].

У 70-х рр. ХХ ст. археологічна експедиція Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом Ю. М. Малеева дослідила два кургани ранньоскіфського часу на Тернопільщині. Один поблизу с. Мишків Гусятинського району, інший – у с. Зозулинці Заліщицького району. Згодом дослідник публікує статтю «Дослідження курганів західноподільської групи» (1990 р.), в якій обидва кургани відносять до західноподільської групи пам'яток скіфського часу [26, с.26–28].

У І пол. 1970-х рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Л. І. Крушельницької під час рятувальних робіт у зоні будівництва Дністровської ГЕС обстежено археологічні пам'ятки поблизу с. Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької обл. [27, с.204]. У 1977 р. на лівому березі р. Дністер, що поблизу колишнього с. Лоївці, один із курганів експедицією було розкопано. Його відносять до некрополя відомого науковцям за знайденим тут на початку ХХ ст. залізному наконечнику списа [28, с.76.]. За супровідним матеріалом із поховання, дослідниця віднесла цю пам'ятку до передскіфських пам'яток. Результати досліджень непоротівської групи пам'яток викладено в монографії «Чорноліська культура Середнього Подністров'я» (1998 р.) [29, с.122–129], у статті «Поховальний обряд Непоротівської групи пам'яток» (1998 р.) [30, с.20–208].

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. на території пів-

денно-західного Поділля започатковано дослідження курганів раннього залізного віку під кам'яними панцирами. Дослідник А. Ф. Гуцал здійснив розкопки могильників означеного типу у придністровських селах: Тарасівка, Шутнівці, Чабанівка, Теклівка, Малинівці, Колодіївка Кам'янець-Подільського і Спасівка-Іванківці Городоцького районів Хмельницької області, де повністю дослідив 53 кургани, що складає більше третини від загального числа насипів. Результати багаторічних досліджень опубліковано у звітах експедицій, значний масив яких зосереджено в науковому архіві інституту археології НАН України: «Звіт про розкопки курганів скіфського часу в с. Тарасівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. в 1988 р.» (1989 р.) [31, арк.1–12], «Звіт про археологічні дослідження курганів часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (1997 р.)» (1998 р.) [32, арк.1–7], «Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету в 1998 р.» (1999 р.) [33, арк.1–8], «Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області 1999 р.» (2000 р.) [34, арк.1–11], «Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Колодіївка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (2006 р.)» (2007 р.) [35, арк. 1]. Незначний об'єм інформації вміщено у фондах Державного архіву Хмельницької області: «Кафедра історії країн Східної Європи і археології, індекс 20-03. Річний звіт про начальню-виховну роботу кафедри за 1996–1997 н.р. (1997 р.) [36, арк.4] та низки публікацій у різних наукових виданнях: «Дослідження курганів біля с. Тарасівка» (1997 р.) [37, с.85–88], «Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністров'ї» (1998 р.) [38, арк.74], «Стовпові гробниці Шутновецьких курганів» (2000 р.) [39, с.101–102], «Розкопки курганів скіфського часу на Кам'яничині» (2001 р.) [40, с.17], «Дослідження курганів скіфського часу експедицією Кам'янець-Подільського університету у 2000–2004 рр.» (2004 р.) [41, с.120], «Археологічні дослідження села Чабанівка у 2000–2001 рр.» (2011 р.) [42, с.49–51], «Археологічні пам'ятки села Чабанівка в пониззі річки Ушиця» (2014 р.) [43, с.52–53], «Новые исследования курганов скифского времени на западе Восточноевропейской лесостепи» (2012 р.) [44, с.143], «Малиновецький курган – перехідна

пам'ятка від передскіфського до ранньоскіфського часу» (2006 р.) [45, с. 4], «Археологічні дослідження в Колодіївці» (2005 р.) [46, с.3], «Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї» (2006 р.) [47, с. 159], «Кургани VII–VI ст. до н.е. в межириччі середньої течії Збруча і Смотрича» (2008 р.) [48, с. 24–25], «Археологічні дослідження курганів ранньоскіфського часу у 2008–2009 рр.» (2011 р.) [49, с.32], «Дослідження курганів ранньоскіфського часу в районі середньої течії р. Збруч» (2001 р.) [50, с.93], «Дослідження курганного некрополя Спасівка-Іванківці на Хмельниччині» (2011 р.) [51, с.94], «Дослідження у Городоцькому районі на Хмельниччині» (2012 р.) [52, с.452], «3 історії дослідження поховальних пам'яток передскіфського часу в Середньому Подністров'ї» (2011 р.) [53, с.3–33] та ін. На нашу думку, означені джерела дозволяють по-новому подивитися на питання розвитку поховального обряду та язичницьких культів, які існували серед населення ранньоскіфського часу на лівобережжі Середнього Дністра.

На початку 90-х рр. ХХ ст. окремий миньковецький загін під керівництвом В. А. Захар'єва у складі археологічної експедиції Київського державного університету під керівництвом Ю. М. Малєєва дослідив курган ранньоскіфського часу поблизу с. Миньківці Дунаєвського району Хмельницької області. Результати досліджень висвітлено у публікаціях В. А. Захар'єва «Дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвського району (1990 рік)» (1991 р.) [54, с. 110–111], «Дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвського району (1990 рік)» (1992 р.) [55, с.37–39], «Розкопки кургану ранньоскіфського часу біля с. Миньківці на Дунаєвщині» у співавторстві В. А. Захар'єва з Ю. М. Малєєвим (1993 р.) [56, с.26–28], «Внесок археологів Хмельницького у дослідження на Деражнянщині» у співавторстві з Н. І. Стрельбіцькою (2013 р.) [57, с.550]. Автор статей вважає, що курган належить осілому скіфському населенню і датує курган другою половиною VII – серединою VI ст. до н.е. [56, с.28]. Про дослідження Миньковецького кургану згадують у своїй монографії О. П. Білий та П. А. Білий «Миньковеччина: історичний нарис» (2004 р.) [58, с.21–22].

Наприкінці 90-х років ХХ ст. археологічною експедицією під керівництвом В. А. Захар'єва в околицях с. Сокілець Дунаєвського району Хмельницької області виявлено групу курганів раннього залізного віку. Рятувальними розкопками у 1999 р. відкрито найсхідніший із них в ур-

очищі «Грабова». Досліджений курган за польовою документацією № 3 виявився із поховальною камерою прямокутної форми з чотирма ямами по кутах.

Від початку археологічних досліджень в Україні в середині ХІХ ст. знахідка таких об'єктів була рідкісною вдачаю археологів. Схожі відкриття зробили лише Г. Й. Осовський та Т. Сулимирський на території Західного Поділля.

Перший у 1890 р. дослідив гробницю біля с. Шидлівці Копичинецького повіту Тернопільщини, яка була прямокутної форми розміром 3,5х2,5 м, по кутах були зафіксовані аналогічні ями («кринички»), під курганним насипом. Другий у 1935 р. дослідив курган в Ладичині біля м. Тернопіль, де виявив по кутах прямокутної в плані гробниці розміром 2,4х2 м чотири ями, які не мали конструктивного призначення. Згодом він висловив припущення про ритуальне призначення окремих ям в курганах, які відніс до західно-подільської групи періоду ранньозалізного віку [59, с.158–162].

Результати досліджень опубліковано в статтях: «Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї (За матеріалами розкопок кургану № 3 в селі Сокілець у 1999 році)» автори М. С. Бандрівський, В. А. Захар'єв (2002 р) звертають увагу, що окремі складові поховального обряду кургану в Соکیلці тяжіють до місцевих традицій попереднього часу [60, с.545–562], у публікації «Поховально-ритуальна споруда ранньозалізного віку з околиць с. Сокілець на Хмельниччині» (2012 р.) В. А. Захар'єв пов'язує цю споруду із астрономічними уявленнями давнього населення раннього залізного віку в Середньому Придністров'ї [59, с.158–161]. В узагальнюючій монографії «Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)» (1998 р.) автор Л. І. Крушельницька гадає, що можливо, такі споруди з'являються одночасно з появою інституту вершництва – елітарної субкультури в середовищі носіїв непоротівської групи пам'яток [61, с.32–34].

Наукова інформація стосовно історії дослідження поруддя кам'яної стели із с. Нижчий Ольчедаїв Могилів-Подільського району Вінницької області, на жаль, відсутня. Відомо, що на сьогодні антропоморф займає гідне місце серед експонатів в експозиції Вінницького обласного краєзнавчого музею. Скульптура потрапила до музею, наскільки відомо, без будь-яких супровідних датуючих матеріалів, без детальних ві-

домостей про первісне її місцезнаходження. У музейній колекції вона представлена в якості кам'яної стели – намогильного пам'ятника кочових племен I тис. до н.е.

Нижчеольчедаївський твір згадує у своїй монографії «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е.» (1972 р.) відомий археолог І. С. Винокур, включивши означену скульптуру у коло антропоморфних зображень ранніх слов'ян II-V ст. н.е. Автор вказує на відмінність манери зображення цієї скульптури від основних знахідок кам'яних ідолів Середнього Подністров'я, пов'язаних з черняхівським населенням [62, с.114–115]. Так само інтерпретував цю пам'ятку О. М. Приходнюк у монографічному дослідженні «Слов'яни на Поділлі» (VI–VII ст. н.е.) (1975 р.) [63, с.74]. Нові іконографічні характеристики Нижчеольчедаївського погруддя оприлюднюють у статті «Скіфська скульптура з району Середньої Наддністрянщини» дослідники Р. В. Забашта та В. П. Білосор (1996 р.), вказавши на зв'язок скульптури з культурно-мистецькою традицією кочової людності раннього залізного віку, конкретніше – з образотворчою практикою скіфських племен [64, с.31].

Автор публікації, під час археологічної розвідки 1999 року в с. Березівка Новоушицького району Хмельницької області виявив погруддя кам'яної статуї скіфського часу VII ст. до н.е. Дослідженням антропоморфа присвячено низку публікацій у різноманітних наукових виданнях: «Кам'яна статуя із Лоєвець на Середньому Дністрі» (2004 р.) [65, с.118], «Про пам'ятки духовної культури ранньосередньовічного населення Середнього Подністров'я» (2007 р.) [66, с. 16], «Язичницька монументалістика населення Середнього Подністров'я» (2009 р.) [67, с.178–

179], «Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я» (2010 р.) [68, с.72], «Язичницькі стели скіфської доби лівобережжя Середнього Подністров'я» (2011 р.) [69, с.94–93], «3 історії досліджень язичницьких старожитностей в басейні Середнього Подністров'я» (2012 р.) [70, с.63–64], «Лівобережна частина Середнього Подністров'я в дохристиянський період» (2013 р.) [71, с.178–179], «Лівобережний Середньоподністровський осередок – локальний регіон для реконструкцій язичницьких культів в VII ст. до н.е. – XIII ст. н.е.» (2014 р.) [72, с.194–195], «Духовна культура лівобережжя Середнього Подністров'я в дохристиянські часи» (2014 р.) [73, с.10–11], «Новоушиччина – регіон скупчення пам'яток язичництва» (2015 р.) [74, с.121–122], «Дохристиянські вірування на лівобережжі Середнього Подністров'я: історіографія проблеми» (2015 р.) [75, с.141], «Новоушиччина – регіон пам'яток язичництва» (2015 р.) [76, с.3], «Языческие каменные изваяния левобережной части Среднего Поднепровья в X–VII вв. до н.э.» (2016 р.) [77, с.61–62]. У своїх працях автор подає історію дослідження, детальний опис означеного антропоморфа, його стилістичні, іконографічні, семантичні та хронологічні ознаки, і вказує на те, що поява скульптури на цій території може співпадати з часом, коли скіфи починають свій рух у Лісостеп.

Отже, за час вивчення язичницьких осередків лівобережжя Середньої Подністрянщини скіфо-сарматської доби накопичено значний археологічний матеріал, який дає змогу провести реконструкцію дохристиянських вірувань та поховальних обрядів стародавнього скіфського населення досліджуваного регіону. Це відображено в стислому історіографічному огляді поданому у цій публікації.

Список використаних джерел:

1. Звіт про науково-дослідну роботу викладачів педінституту за 1976 р. // ДАХО. Ф. Р-302. Оп. 1. Спр. 321. 97 арк.
2. Річний звіт, інформації та довідки про діяльність музею за 1967 рік // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 175. 173 арк.
3. Коваленко Л. А. Зберегти пам'ятки Подністров'я // Радянське Поділля. 1968. № 197 (5 жовтня). С. 4.
4. Баженов Л. В. Археологічні дослідження Середнього Подністров'я (1945–1980 рр) // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / за ред. В. С. Травінського: Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 137–141.
5. Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області) / АН УРСР Ін-т археології, Укр. т-во охорони пам'яток іст. та культ.; [упоряд.: І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. І. Пеняк та ін. ; редкол. Д. Я. Телегін (відп. ред.)]. Київ: Наук. думка, 1984. 222 с.
6. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. Поховальні споруди в курганах Західного Поділля (за матеріалами Т. Сулімірського) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т., 2003. Т. 11. С. 13–20.
7. Sulimirski T. Scytowie na zachodniem Podolu. Lwów: Nakładem Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego, 1936. 207 s.
8. Чопек С. Тадеуш Сулімірський та його внесок у дослідження епохи бронзи і раннього заліза Поділля та Волині // Археологічні дослідження Львівського університету. 2006. Вип. 9. 97–105.

9. Гуцал А. Ф. Поховальний обряд населення Середньої Надністрянщини передскіфського часу // Матеріали ІХ-ої Подільської іст.-краєзн. конф.: [присвячується 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні] / [ред. кол.: І. С. Винокур (голова), М. М. Дарманський (заст. гол.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 94–96.
10. Звіт про роботу Дністровсько-Волинського загону Волинської експедиції в с. Лука-Врублівецька та доповідні записки працівників музею про роботу в наукових відрядженнях музею за 1957 р. // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 95. 39 арк.
11. Шовкопляс І. Г., Максимов Є. В. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. 1952. Т. VII. С. 89–109.
12. Шовкопляс І. Г. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. 1954. Т. IX. С. 98–105.
13. Шовкопляс І. Г. Середньодністровська експедиція 1949–1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1956. Т. 6. С. 29–38.
14. Гуцал В. А. З історії дослідження поховальних пам'яток передскіфського часу в Середньому Подністров'ї // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор., і аспір.: У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 32–33.
15. Артамонов М. И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952-1953 гг. // Краткие Сообщения института истории материальной культуры. 1955. Вып. 59. С. 100–117.
16. Смирнова Г. И. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам раскопок курганов у с. Мервинцы) // Советская археология. 1977. № 4. С. 94–106.
17. Смирнова Г.И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // Советская археология. 1985. № 4. С. 33–53.
18. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область: у 26 т. / [голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1972. 778 с.
19. Смирнова Г. И. Состояние изучения Западно-Подольской группы памятников раннескифского времени в Лесостепной Скифии в конце XX века // Kimmerowie. Scytowie. Sazmaci. Ksiega poswiecona pamieci profesora T. Sulimirskiego / Pod red. J. Chochorowskiego. Krakow: Ksieqarnia Akademicka, 2004. С. 409–429.
20. Баженов Л. В., Костриця М. Ю., Прокопчук В. С. Вчений європейського рівня І. С. Винокур. Житомир: Косенко, 2005. 40 с.
21. Баженов Л. В. Поділля у працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
22. Завальнюк О. М., Прокопчук В. С. Український археолог Іон Винокур // Археологічні студії «Межибіж». (Наук. щорічник 2'2013) за матеріалами Других ареол. читань, приурочених 90-річчю з дня народження археолога, історика, краєзнавця і музейника Михайла Ягодзінського (6 грудня 2013 р.) / за ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця Хмельницький: ІРД, 2013. С. 130–144.
23. Козак Д. Н. Венеди. Київ: Ін-т археології НАН України, 2008. 470 с.
24. Баженов Л. В. Етнокультурні дослідження І.С. Винокура населення Дністро-Дніпровського межиріччя І – початку ІІ тисячоліть // Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзн. збірник / гол. ред. Л. В. Баженов. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 119–126.
25. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1966 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1966/59. 13 арк.
26. Малеев Ю. М. Дослідження курганів західноподільської групи // Тези доповідей VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології) / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 26–28.
27. Крушельницька Л.І. Ранньослов'янські печі із Непоротова // МДАПВ. 1995. Вип. 6. С. 204–209.
28. Сіцинський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 136 с.
29. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998. 224 с.
30. Бандрівський М. С., Крушельницька Л. І. Поховальний обряд Непоротівської групи пам'яток // Чорноліська культура Середнього Подністров'я. Львів, 1998. С. 201–208.
31. Гуцал А. Ф., Мегей В. П. Звіт про розкопки курганів скіфського часу в с. Тарасівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. в 1988 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1988/178. 12 арк.
32. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (1997 р.) // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1997/52. 7 арк.
33. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету в 1998 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1998/35. 8 арк.
34. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області 1999 р. // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1999/58. 12 арк.
35. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилов О. Д., Болтанюк П. А. Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Колодіївка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (2006 р.) // Наук. архів. Кам'янець-Поділ. держ. істор. музею-заповідника. Ф. КІМР/п 12048. 34 арк.
36. Кафедра історії країн Східної Європи і археології, індекс 20-03. Річний звіт про начально-виховну роботу кафедри за 1996–1997 н.р. // ДАХО. Ф. Р-302. Оп. 12. Спр. 1066. 11 арк.
37. Гуцал А. Ф., Мегей В. П. Дослідження курганів біля с. Тарасівка // Кам'яничина в контексті історії Поділля. наук. збірник / ред. кол.: Баженов Л. В., Борисевич С. О., Винокур І. С. та ін. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. І. С. 85–88.
38. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністров'ї // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. К., 1998. С. 74–75.
39. Гуцал А. Ф. Стовпові гробниці Шутнівських курганів // Матеріали Х-ої іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Винокур І. С., Блажевич Ю. І. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 101–102.
40. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Розкопки курганів скіфського часу на Кам'яничині // Археологічні відкриття

в Україні 1999–2000 рр.: збірник наук. праць. Київ: ІА НАН України, 2001. С. 17–18.

41. Гуцал В. А. Дослідження курганів скіфського часу експедицією Кам'янець-Подільського університету у 2000–2004 рр. // Матеріали XI Подільської іст.-краєзн. конф. / ред. кол.: Завальнюк О. М. (відп. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. С. 120–124.

42. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження села Чабанівка у 2000–2001 рр. // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / за ред. В. С. Травінського: Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 44–51.

43. Гуцал А. Ф. Археологічні пам'ятки села Чабанівка в пониззі річки Ушиця // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 9. Київ: СПД Павленко, 2014. С. 48–59.

44. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилів А. Д. Новые исследования курганов скифского времени на западе Восточноевропейской лесостепи // «Кадырбаевские чтения». Материалы III Междун. научн. конф. / ред. кол.: Б. А. Байтанаев, (отв. секр. М. Н. Дуйсенгали, А. М. Мамедов) и ост. Актобе, 2012. С. 141–153.

45. Гуцал В. А. Малинівецький курган – перехідна пам'ятка від передскіфського до ранньоскіфського часу // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету ім. Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2006. Вип. 5. Т. 1. С. 4–6.

46. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження в Колодіївці // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. 2005. Вип. 4. Т. 1. Кам'янець-Подільський. С. 3–4.

47. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилів О. Д. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.: збірник. наук. праць. Київ – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. Вип. 8. С. 157–159.

48. Гуцал А. Ф. Кургани VII – VI ст. до н. е. в межиріччі середньої течії Збруча і Смотрича // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл. доктор. і аспір., [присвячений 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 7. Т. 1. С. 24–25.

49. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження курганів ранньоскіфського часу у 2008–2009 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітн. наук. конф. викл., доктор., і аспір.: У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 30–32.

50. Гуцал А. Ф., Мегей В. П., Могилів О. Д., Баженов О. Л., Болтанюк П. А. Дослідження курганів ранньоскіфського часу в районі середньої течії р. Збруч // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. Київ: Академперіодика, 2009. С. 91–93.

51. Гуцал А.Ф. Дослідження курганного некрополя Спасівка-Іванківці на Хмельниччині / А.Ф. Гуцал, Гуцал В.А., Могилів О.Д. // Археологічні дослідження в Україні – 2010. Київ-Полтава, 2011. С. 93–94.

52. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилів О. Д., Болтанюк П. А. Дослідження у Городоцькому районі на Хмельниччині // Археологічні дослідження в Україні 2011. Київ: Волинські старожитності, 2012. С. 452–453.

53. Гуцал В. А. З історії дослідження поховальних пам'яток передскіфського часу в Середньому Подністров'ї // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор., і аспір.: У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 32–33.

54. Захар'єв В. А. Дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвського району (1990 рік) // м. Хмельницькому – 500. Тези наук.-теорет. конф. 1493–1993 / ред. кол.: С. К. Гуменюк (відп. ред.) С. Л. Караван, Т. П. Міціньська та ін. Хмельницький: Хмелин. ред.-видав. відділ, 1991. С. 110–111.

55. Захар'єв В. А. Дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвського району (1990 р.) // Археологія Дунаєвщини (збірник першоджерел, наук. повідомлень, тез краєзн. конф., каталог пам'яток) / упор. М. Д. Шмаєнік, В. А. Захар'єв. Хмельницький, 1992. С. 37–39.

56. Захар'єв В. А., Малєєв Ю. М. Розкопки кургану ранньоскіфського часу біля с. Миньківці на Дунаєвщині // «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: І. С. Винокур, В. С. Прокопчук (відп. ред.) А. Й. Ситар. Дунаївці, 1993. С. 26–28.

57. Захар'єв В. А., Стрельбіцька Н. І. Внесок археологів Хмельницького у дослідження на Деражнянщині // Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. «Деражнянщина: минуле і сучасне» / ред. кол.: Л. В. Баженов (голова), С. М. Єсюнін (співголова) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. С. 546–553.

58. Білий О. П., Білий П. А. Миньковеччина: історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 160 с.

59. Захар'єв В. А. Поховально-ритуальна споруда ранньозалізного віку з околиць с. Сокилець на Хмельниччині // «Хмельниччина в контексті історії України»: Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. / ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред.) та ін. Хмельницький, 2012. С. 158–162.

60. Бандрівський М. С., Захар'єв В. А. Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї (За матеріалами розкопок кургану III в селі Сокилець у 1999 році). // Записки Наукового товариства імені Шевченка Т. ССXLIV. Праці Археологічної комісії. Львів, 2002. С. 545–562.

61. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998. 224 с.

62. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. Київ: Наукова думка, 1972. 180 с.

63. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI – VII ст. н.е.). Київ: Наук. думка, 1975. 155 с.

64. Забашта Р. В., Білосор В. П. Скіфська скульптура з району Середньої Надністрирщини // Народознавчі зошити. 1996. № 1. С. 30–33.

65. Гуцал В. А., Семенчук С. О. Кам'яна статуя із Лосевець на Середньому Дністрі // Археологічні відкриття в Україні 2002. Хмельницький 2003 р.: збірник наук. праць. Київ: ІА НАН України, 2004. Вип. 6. С. 116–118.

66. Семенчук С. О. Про пам'ятки духовної культури ранньосередньовічного населення Середнього Подністров'я // Збірник наук. праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського державного університету. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, редакційно-видавничий відділ, 2007. Вип. 1. С. 16–17.

67. Семенчук С. О. Язичницька монументалістика населення Середнього Подністров'я // Поділля. Краєзнавчі студії: зб. наук. праць / ред. кол.: М. М. Торчинський (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ЦНПІ. 2009. С. 177–181.
68. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я // Археологічні студії: зб. наук. праць / за ред. П. П. Толочка, Київ – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. Вип. 4. С. 71–79.
69. Семенчук С. О. Язичницькі стели скіфської доби лівобережжя Середнього Подністров'я // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. зб. за підсумками звітн. конф. викл., докторан. і аспір. у 5-ти т. (16–17 березня 2011 р.). Вип. 10. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С. 93–96.
70. Семенчук С. О. З історії досліджень язичницьких старожитностей в басейні Середнього Подністров'я // Гуманітарний журнал. 2012. № 4. С. 60–66.
71. Семенчук С. О. Лівобережна частина Середнього Подністров'я в дохристиянський період // Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 125-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ): зб. наук. праць / ред. кол.: Білий Л. Г. (голова) та ін. – Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2013. С. 176–183.
72. Семенчук С. О. Лівобережний Середньо-Подністровський осередок – локальний регіон для реконструкцій язичницьких культів в VII ст. до н. е. – XIII ст. н. е. // Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. праць Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2014. Вип. 3. С. 192–200.
73. Семенчук С. О. Духовна культура лівобережжя Середнього Подністров'я в дохристиянські часи // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. (Наук. вісн. «Межибіж» – 2'2014). зб. за підсумками XII наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині». (24 жовтня 2014 р.). Хмельницький: ІРД, 2014. С. 7–15.
74. Семенчук С. О. Новоушиччина – регіон скупчення пам'яток язичництва // Хмельницькі краєзнавчі студії. Наук.-краєзн. зб. / ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.), Захар'єв В. А. (упоряд.) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. Вип. 2. С. 120–129.
75. Семенчук С. О., Матвеев А. Ю. Дохристиянські вірування на лівобережжі Середнього Подністров'я: історіографія проблеми // Археологічні студії «Межибіж» / 30 річчю початку постійних археологічних досліджень Меджибізької фортеці. (Наук. щорічн. 4'2015) за матер. Четвертих археологічних читань (11 грудня 2015 р.) / за ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. С. 137–143.
76. Семенчук С. О. Новоушиччина – регіон пам'яток язичництва // Наддністрянська правда. 2015. № 3 (22 січня). С. 3.
77. Семенчук С. О. Языческие каменные изваяния левобережной части Среднего Поднепровья в X – VII вв. до н. э. // Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»: сб. науч. трудов. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2016. Т. 21. С. 59–62.

Володимир Захар'єв

ОРИГІНАЛЬНИЙ ОБЕРІГ РИМСЬКОГО ЧАСУ ЗІ СВАСТИКОЮ З КРАСИЛІВЩИНИ*

У повідомленні йдеться про знайдений на Південно-Східній Волині мідний пластинчастий виріб, який служив оберегом для представника черняхівської культури чи навіть римського легіонера.

Ключові слова. Римська імперія, черняхівська культура, Поділля, Південно-Східна Волинь, Красилівщина, Мончинці, оберіг, сварга

Весною 2016 р. поблизу с. Мончинці Красилівського району на Хмельниччині знайдено оригінальний мідний артефакт римського часу. На нього натрапив житель сусіднього с. Чернелівка Сергій Цебро на березі р. Деснянки, води якої підмивають залишки поселення черняхівської культури.

Пластинчастий предмет розмірами 22x27 мм і товщиною 1 мм мав нестандартну – овальну з трьома виїмками – форму. Одна з виїмок – трапецевидна (10x6 мм) розташовує-

ться на краю предмета по ширині. Інші дві – у формі букви «З» – дзеркально по обидва боки від трапецевидної і дещо зміщені до неї від повздовжньої лінії. Таким чином, предмет віддалено нагадує ритуальну сокирку.

Артефакт був вкритий патиною, під якою з одного його боку простежувався якийсь орнамент. З цікавості автор знахідки очистив предмет від патини за допомогою побутових хімічних речовин.

Відтак, виявилось, що там зображено ритуал-

* Доповідь з програми V Археологічних читань, присвячених пам'яті Івана Михальчишина, 9 грудня 2016 р.